

9. Шрамко Б. А. Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1959 г. – X., 1960. – 47 с. // Приватний архів Колоди В.В.
10. Шрамко Б. А. Отчет о работе скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета в 1960 году. Харьков, 1961. – 48 с. (особистий архів Колоди В.В.)
11. Шрамко Б. А. Отчет о разведках и раскопках Археологической экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1957. – X., 1958. – 20 с. // Приватний архів Колоди В.В.
12. Шрамко Б. А. Отчет об археологических исследованиях Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1983 году в Полтавской и Харьковской областях. – X., 1984. – 24 с. // Приватний архів Колоди В.В.

Качало С. И. Приграничная роль древнерусских памятников в бассейне Северского Донца

В статье рассмотрено ряд памятников в бассейне Северского Донца, которые в эпоху Киевской Руси располагались на пограничье с кочевыми племенами. Отдельно описываются поселения, их хозяйственная, ремесленная деятельность, а также характерность укреплений. Выделяются особые памятники Черниговского и Переяславского княжеств, которые отыграли стратегическую роль в обороне приграничных территорий древнерусского государства.

Ключові слова: памятники, Киевская Русь, кочевники, Северский Донец.

Kachalo S. Border role of ancient monuments in the basin of the Siversky Donets river

The article considers a number of attractions in the basin of the Siversky Donets river, which were located on the border with nomadic tribes in times of Kievan Rus'. Separately the article describes settlements, their economic, craft activities, as well as the specificity of the fortifications. The special attractions of Chernihiv and Pereyaslav principalities are highlighted in the article, which played a strategic role in the defense of the border area of ancient Rus'.

Ключові слова: cultural heritage sites, Kyiv Rus, nomads, Siverskiy Donets

Подано до друку: 02.09.2014 р.

УДК 039(47).17

О.Є. ОСАДЧИЙ

**Городища округи Путивля
першої половини XVII ст.**

Стаття присвячена результатам археологічних досліджень у м. Путивль та його найближчій округі. У ході розвідок було виявлено та досліджено ряд городищ, що за своїм розташуванням та особливостям планування можуть бути пов'язані з часом перебування Путивля під владою Речі Посполитої у Смутний час.

Ключові слова: Путивль, Московська держава, Річ Посполита, городище.

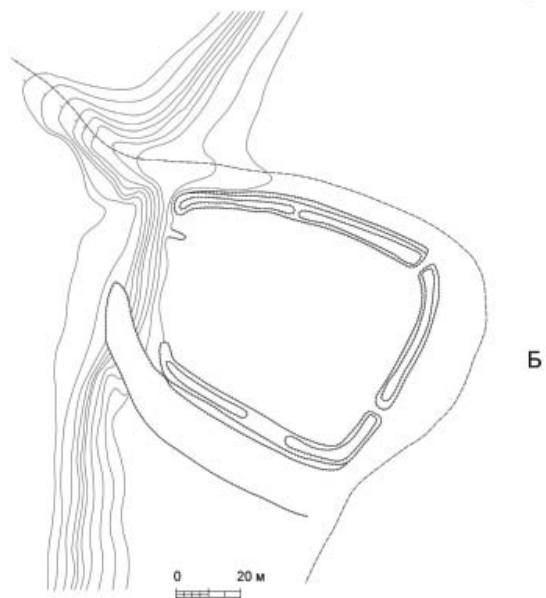
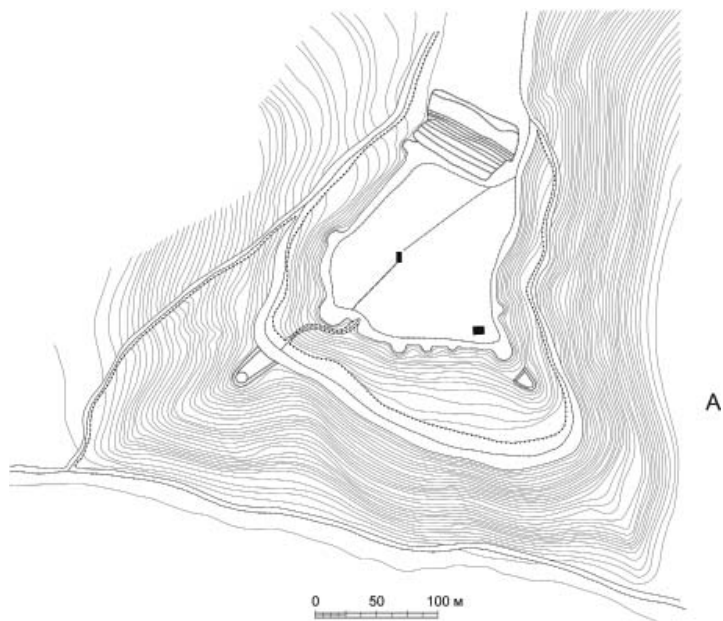
Наприкінці XVI ст. Путивль був одним із ключових форпостів на південно-західному кордоні Московського царства. Це було повноцінне місто з розвинутою інфраструктурою, ремісничими районами та сільськогосподарською округою. Путивль, разом із Новгород-Сіверським, був чи не єдиним містом у регіоні позначеним на середньовічних картах Європи XVI–XVII ст. Протягом кількох століть місто було прикордонним і його фортифікація має кілька періодів будівництва. Центром Путивльської фортеці є городище в урочищі Городок, де культурний шар містить матеріали доби раннього залізного віку, роменської культури, давньоруського часу та польсько-литовського та нового часу.

Дослідженням Путивля та його округи у різний час займалися Д.Т. Березовець, В.А. Богусевич, Б.А. Рибаків, О.В. Сухобоков, В.В. Приймак, Д.В. Каравайко. Архівні джерела, що стосуються фортифікації пізньосередньовічного Путивля введені до наукового обігу В.В. Вечерським [3, с. 311–312]. Архівні документи, що стосуються середньовічної історії Путивля містяться у роботах І.Д. Беляєва та Г.Н. Анпілогова [1, с. 83–304; 2]. В останні роки було опубліковано низку архівних документів з фондів Путивльського краєзнавчого музею, що значно доповнили дані про період існування міста у першій половині XVII ст. [8, с. 252–288]. Цінним джерелом з історії середньовічного Путивля є карта 90-х років XVII ст. [10].

Починаючи з 2012 р. на території Путивльського району ведуться археологічні розвідки під керівництвом Д.В. Каравайка. Державним історико-культурним заповідником у м. Путивлі спільно з обласним управлінням культури було проведено обстеження городищ скіфської лісостепової культури раннього залізного віку за течіями річок Сейм, Клевень та їх приток. У ході розвідок було обстежено городище в м. Путивль та виявлено кілька об'єктів у Путивльському районі, що можуть бути віднесені до доби пізнього середньовіччя.

Починаючи з кінця XVI ст. уряд Московської держави приділяв значну увагу укріпленню своїх західних і південно-західних кордонів. Протиріччя між Річчю Посполитою та Москвою приводять до напруження на кордоні. У цей же час значно збільшується кількість татарських набігів. У 1571 р. відбувається реформа прикордонної служби. У Путивлі з'являються загони кінних самопальників, які повинні були не тільки нести городову службу, але й вести розвідку у глибині Дикого Поля [1, с. 116–117]. В 1585 р. у Путивлі проводиться будівництво нових укріплень і модернізація старих. Після реконструкції фортеця стала складатися з двох частин: Старого та Нового міста. Було зведено нові башти, що розташовувалися на напівкруглих виступах-ронделях. Значно посилив обороноспроможність Путивля зведений на початку XVII ст. Молчанський Різдва Пресвятої Богородиці монастир. Муровані стіни та башти захищали східну частину міста. З початком Смутного часу Путивль на короткий проміжок часу опиняється під контролем спершу Лжедмитрія I, а потім поляків. Традиційно вважається, що у цей період Путивль опиняється у певному занепаді. Археологічні розвідки, проведені Д.В. Каравайком за участі автора дозволили виділити низку пам'яток, які можна пов'язати з присутністю у регіоні саме вихідців з Речі Посполитої. Це елементи земляних укріплень городища Городок у Путивлі, городища Нові Вирки, Ротівка та Уцькове 2.

Під час обстеження городища у м. Путивль було виявлено рештки фортифікаційних елементів, що не згадуються у описах міста (рис. 1а). Укріплення не типові для московської фортифікації кінця XVI – першої половини XVII

ст. У південно-східній частині схилу, нижче кутової башти було виявлено трикутний майданчик розмірами 5х7 м. Його схили були підрізані на висоту 2 м. У південно-західній частині городища було зроблено укріплення на стрілці мису. Похила стрілка була відділена ескарпом ще у давньоруський час. При цьому утворилося видовжене рівне підвищення. Схили підвищення були підрізані на висоту 2–2,5 м, на краю було зроблене округле підвищення діаметром 10 м. Це укріплення розташоване над дорогою, що вела від Сейму до фортеці [4, с. 179]. Саме у цьому місці знаходилася човнова переправа через р. Сейм позначена на карті Путивля кінця XVII ст. Особливу цікавість викликає округле підвищення на краю. Це можуть бути рештки невеликої батареї. Подібні укріплення відомі на козацьких городищах Костянтинів і Межирич. Вони мають однакові розміри та розташування у стратегічно важливих місцях.

Навколо Путивля було виявлено кілька городищ, які відрізняються від решти середньовічних укріплень зведених для захисту кордону Московської держави. Зазвичай путивльські воеводи основну увагу приділяли двом напрямкам – південному та західному. Саме звідси Московська держава очікувала нападу. На путивльського воеводу було покладено обов'язки щодо захисту переправ через Сейм і дозори у Дикому Полі. Тому всі остроги, що були зведені у волостях підпорядкованих Путивлю, знаходилися на Пслі та Ворсклі. Їх заснування та будівництво були пов'язані з функціонуванням прикордонної сторожі і були скоріш місцем схову, ніж повноцінними фортецями.

Нашу увагу привернули городища, що знаходилися на північ і схід від Путивля. Їх розташування свідчить про намагання захистити місто саме з цих напрямів. Однак, вони знаходяться углибині території, що вже була захищена укріпленнями Путивльської фортеці.

Городище 2 знаходиться на території с. Уцькове на лівому березі р. Берюшок за 15 км на схід від Путивля (рис. 16). Майданчик зайнятий кладовищем початку середини XX ст. Дані про городище містяться у польовому щоденнику директора Путивльського краєзнавчого музею Д.В. Шарапова, датованому 1936 р. Автор зазначає, що центр городища вже був зайнятий кладовищем [5, с. 192]. Цей об'єкт був обстежено О.В. Коротею та автором даного дослідження в 2012 р.

Укріплення має форму трапеції з чітко вираженими кутами. Його розміри становлять 74х38х81 м. Вали шириною 8 м і висотою від 1,7 до 2 м. Вершина валу пласка. З південно-західного боку городище укріплене ровом шириною 15 м і глибиною 1,5 м. Схилом тераси проходить в'їзд до городища із заплави. В'їзд оформлений так, що при його будівництві було ескарповано схил на висоту до 3 м. В'їзд пов'язаний із ровом. У валу пробиті два проїзди, але вони більш пізні і пов'язані з існуванням тут кладовища у XX ст.

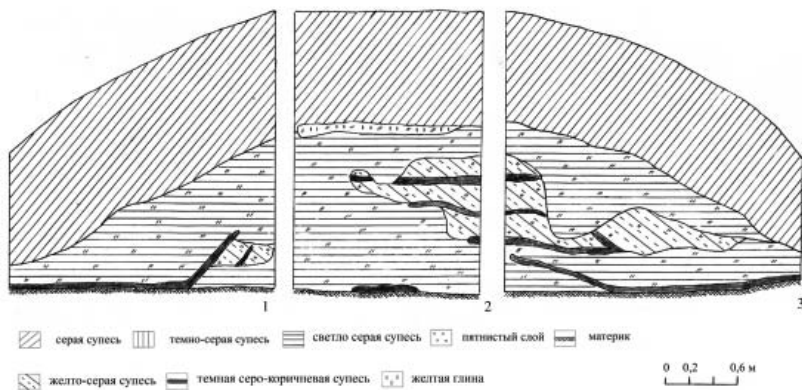
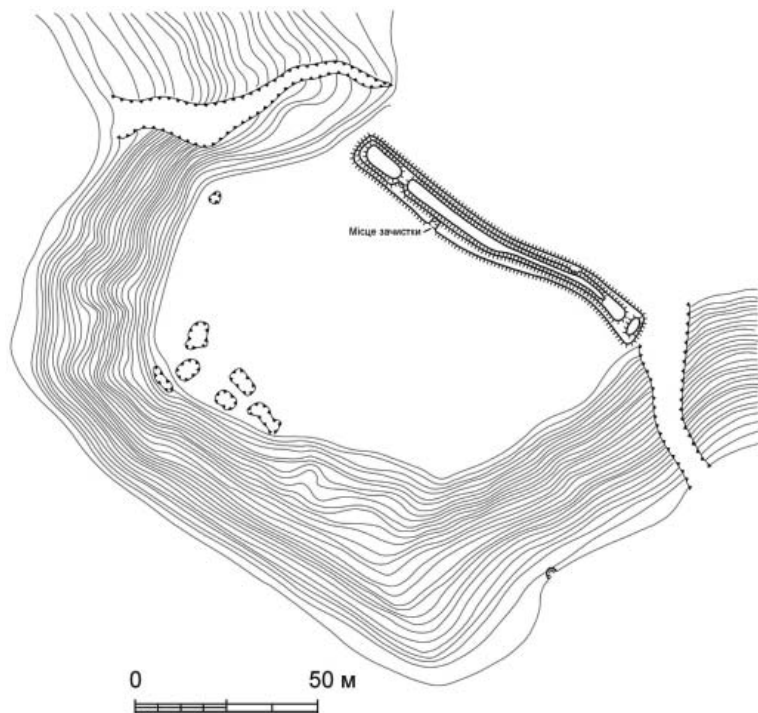
Городище поблизу с. Ротівка знаходиться за 2,5 км на південний схід від південно-східної околиці с. Ротівка та за 1 км на північний захід від північно-захід-

ної околиці с. В'язенка в ур. Городок (рис. 2). Пам'ятка відома за роботами Д.Я. Самоквасова, обстежувалося Я.М. Морачевським у 1929 р., В.В. Приймаком у 1988 р., С.М. Осадчим у 2011 р. [4, с. 211–212; 6, арк. 5; 12, с. 113; 13, арк. 29–30]. У 2014 р. Д.В. Каравайком було проведене шурфування та зачистка стінок валу [11].

Городище розташоване на краю довгого мису правого берега р. Клевень. Укріпленнями було відрізано майданчик квадратної форми розмірами 112x108 м. З напільного боку укріплене валом шириною 10 м і висотою 3 м.

Обидва укріплення розташовані на дорогах, що вели з Путивля вглиб території Московського царства. Городище в с. Уцькове знаходиться на Великій Рильській дорозі, що зв'язували Рильськ і Путивль ще за Київської Русі. Рильська дорога згадується в документі датованому 1594 р. Саме по р. Берюх знаходилися земельні володіння, що роздавалися за службу стрільцям і ратним людям із Путивля [1, с. 134–252]. У документі досить чітко прописані всі орієнтири. Згадується назва річки, урочищ і, навіть, назва частини Великої Рильської дороги – Берюхівська [1, с. 134, 164, 231, 233, 246]. Серед топонімів є згадка про невелике городище давньоруського часу Сторожевої Курган [1, с. 268, 270]. Тому досить дивно, що у документі не згадується значна фортеця на протилежному березі річки. Форма укріплень городища також відрізняється від московської фортифікації. Всі без винятку прикордонні остроги будувалися за єдиною схемою від якої майже ніколи не відходили. Острог мав бути квадратної або прямокутної форми, по периметру оточений валом і ровом. Саме так були збудовані Возоцький острог, Вольний, а Лосицький острог був значно перепланований. Розміри городища в с. Уцькове майже удвічі більші за решту московських острогів. Планування валу також більш типове для козацьких укріплень. Для них типові високі глиняні вали з пласкою вершиною. Такі укріплення відомі на городищах Мазепина Гора, Ведмеже й інших [4, с. 203–204; 205].

Городище Ротівка розташоване за 13 км на північ від Путивля. Воно знаходиться неподалік Спаської дороги, що вела до Клевенського лісу [1 с. 291]. Згодом цей шлях зв'язував Путивль і Глухів. Городище розташоване поблизу переправи через р. Клевень. Його заснування місцеві жителі пов'язують з козацькою епохою, а саме з часом гетьманування І. Мазепи. За легендами, саме на Городку знаходилася печера ченця-самітника. Шурфування виявило незначний культурний шар доби раннього залізного віку. Додатково було проведено зачистку стінок валу. Він мав три будівельних періоди. Два з них належать до доби раннього заліза, третій – сірий супісок, потужністю майже 1,5 м, менш щільний (рис. 2). На думку дослідника городища Д.В. Каравайка це свідчить про значно пізніший час досипання валу. Зважаючи на відсутність матеріалів роменського та давньоруського часу можна припустити датування третього періоду саме добою пізнього середньовіччя. До козацького часу городище було віднесене В.В. Приймаком та О.В. Коротею [4, с. 211–212; 9, с. 43]. Потужні напільні

укріплення та відсутність валу по периметру також зближують пам'ятку з укріпленнями Речі Посполитої. Дані про фортифікаційні роботи в районі клевеньської переправи відсутні у путивльських документах XVII ст.

Ще одним городищем, що може бути пов'язаним із присутністю поляків або козаків у Путивлі є укріплення у с. Нові Вирки, що знаходиться у місці впадіння р. Вир у Сейм. Воно виявлене автором у 2004 р. [4, с. 210]. На сьогодні пам'ятка має значні руйнування, засипаний рів і майже знівельований вал. Більша частина майданчика була зайнята приватною забудовою. На сьогодні збереглися тільки ескарп у північній та східній частині та невелика ділянка валу у південно-східній. Реконструкція укріплень і його розміри дозволяють порівняти його з дослідженими городищами. Воно має форму трапеції з вираженими кутами. Його розміри становлять 150x120x40 м, що ближче за показниками до досліджуваних городищ, аніж до решти прикордонних острогів Речі Посполитої. Північний і східний схили мису ескарповані на висоту 2–2,5 м. Городище розташоване поблизу Дороголевської дороги, що згадується у документі кінця XVI ст. [1, с. 302]. Зведення цих укріплень також може бути пов'язане з періодом перебування поляків у Путивлі. На відміну від двох інших городищ це було надалі використане путивльськими прикордонними сторожами для контролю та захисту Дороголевської переправи.

Отже, розглянуті у роботі городища мають кілька ознак, що дозволяють виділити їх з-поміж решти московських прикордонних острогів. По-перше – їх розташування на північ і схід, тобто вглиб московської території. По-друге, вони розташовані на суходільних шляхах, що зв'язували Путивль з сусідніми прикордонними містами Московської держави. По-третє – укріплення цих городищ мають багато спільних рис із городищами козацької доби Лівобережної України.

Отримавши важливу прикордонну фортецю поляки намагалися укріпити Путивль і захистити його саме з боку Московського царства. Зведення фортець проводилося із залученням місцевих фортифікаторів, про що свідчить схожість у плануванні фортець та їх окремих елементів. Аналіз укріплень городищ свідчить про незавершеність будівництва. На городищі Уцькове 2 відсутні рови з двох боків і в'їзд. На городищі Ротівка було проведено досипку валу, проте рештки дерев'яних конструкцій не були зафіксовані.

Культурний шар на цих городищах слабо насичений або ж взагалі відсутній. Тому їх датування можливе лише відносне. У документах кінця XVI ст. відсутні згадки про наявність укріплень у місцях де розташовані городища. У пізніших документах і картах вони також не зустрічаються. Тобто ці городища ніяк не були пов'язані з оборонним будівництвом навколо Путивля.

Таким чином, зважаючи на схожість форм досліджених городищ і острогів південно-східного кордону Речі Посполитої можна зробити попередній висновок про те, що їх поява може бути пов'язана з перебуванням тут польських або козаць-

ких військових фортифікаторів. Це можливо було тільки на початку XVII ст., коли Путивль опиняється під контролем Речі Посполитої під час Смути.

Джерела та література

1. *Анпилогов Г. Н.* Новые документы о России конца XVI – начала XVII вв. / *Г. Н. Анпилогов.* – М. : МГУ, 1967. – 513 с.
2. *Беляев И. Д.* О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / *И. Д. Беляев.* – М. : в Университетской типографии, 1846. – 117 с.
3. *Вечерський В. В.* Спадщина містобудування України: теорія і практика містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць / *В. В. Вечерський.* – К. : НДТІАМ, 2003. – 600 с.
4. *Коротя О. В.* Каталог пам'яток військової справи Сумщини XVII ст. (Матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Сумська область») / *О. В. Коротя, Є. М. Осадчий / Пам'ятки історії Північно-Східної Слобожанщини XVII ст.* – Суми : Джерело, 2011. – С. 177–223.
5. *Лепьошкін О. Д.* Директор Путивльського краєзнавчого музею Дмитро Васильович Шарапов / *О. Д. Лепьошкін // Путивльський краєзнавчий збірник.* – Суми : Університетська книга, 2009. – Вип. 5. – С. 185–216.
6. *Морачевський Я. М.* Щоденник археологічної експедиції по р. Клевень, Свісі, Локні, Івоту в 1929 р. / *Я. М. Морачевський // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, № 309, 22 арк.*
7. *Плаксина О. В.* Дослідження городищ раннього залізного віку на Сумщині / *О. В. Плаксина Д. В. Каравайко // Археологічні дослідження в Україні 2012.* – К. ; Луцьк : Інститут археології НАН України, 2013. – С. 323–324.
8. *Пономаренко П. В.* Рукописні документи XVII ст. з фондів Державного історико-культурного заповідника в м. Путивлі / *П. В. Пономаренко // Путивльський краєзнавчий збірник.* – Суми : Університетська книга, 2010. – Вип. 6. – С. 252–288.
9. *Приймак В. В.* Городища козацької доби Посейм'я (матеріали для «Зводу пам'яток історії та культури України») / *В. В. Приймак, П. М. Покас // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : Збірник наукових статей.* – К., 2004. – Вип. 13. – С. 42–48.
10. Російський державний архів давніх актів, ф. 1209, оп. 77, од.зб. 30/65.
11. Розкопки 2014 р. по Відкритому листу Д. В. Каравайка за участю автора. Публікація матеріалів з дозволу автора.
12. *Самоквасов Д.* Северянская земля и северяне по городищам и могилам / *Д. Самоквасов.* – М. : Синодальная типография, 1908. – 119 с.
13. *Сухобоков О. В.* Отчет о разведках на территории Сумской обл. для Свода памятников истории и культуры в 1988 г. / *О. В. Сухобоков, В. В. Приймак, А. А. Горбовцов, В. В. Звагельский // Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е. 1988/176, № 23227, 44 арк., 94 таб.*

Осадчий Е.Н. Городища округи Путивля первой половины XVII в.

Статья посвящена результатам археологических исследований в Путивле и его ближайшей округе. В результате археологических разведок было выявлено и исследовано ряд городищ, которые по своему расположению и особенностям планировки могут быть отнесены ко времени пребывания Путивля под контролем Речи Посполитой в Смутное время.

Ключевые слова: Путивль, Московское государство, Речь Посполитая, городище.

Osadchy Ye.M. Hillforts around Putivl in the first half of 17 century

The article is devoted of the results of archaeological research in Putivle and its nearest surroundings. As a result of the archaeological investigations have identified and investigated a number of settlements. They are its location and layout features can be attributed to the time of stay Putivl within the Rzeczpospolita in the Time of Troubles.

Key words: Putyvl, Muscovy, Rzeczpospolita, hillfort.

Подано до друку: 12.11.2014 р.